

«Άνθρωπος και πόλεμος στην Ιστορία του Θουκυδίδη»

Δημήτρης Γ. Μαρκαντωνάτος
Φιλολόγος ΜΑ, Καθηγητής Δ.Ε.

Ένα ξεφύλλισμα στην ιστορία των αρχαίων κοινωνιών καταδεικνύει χωρίς αμφιβολία ότι ο πόλεμος ήταν σχεδόν σύμφυτος με την πορεία του ανθρώπινου βίου, αφού φαίνεται ότι κατείχε κεντρική θέση στη καθημερινή ζωή των ανθρώπων της αρχαιότητας. Μια ματιά, για παράδειγμα, στον αρχαίο ελληνικό και ρωμαϊκό κόσμο δείχνει ότι οι αντίστοιχοι λαοί βρίσκονταν περισσότερο καιρό σε πόλεμο παρά σε ειρήνη. Κατά τον ενάμιση αιώνα που μεσολάβησε μεταξύ του τέλους των περσικών πολέμων (479 π.Χ.) και της μάχης της Χαιρώνειας (338 π.Χ.), οι Αθηναίοι βρίσκονταν αναμειγμένοι σε μια τουλάχιστον εστία πολέμου περίπου κατά τα δυο τρίτα αυτής της χρονικής περιόδου, ενώ ποτέ δε χάρηκαν την ειρήνη για περισσότερα από δέκα συναπτά έτη. Στο ρωμαϊκό κόσμο τα πράγματα δεν ήταν καλύτερα. Ο ιστορικός Λίβιος αναφέρει¹ ότι οι πύλες του ιερού του Ιανού, που, όταν ήταν ανοικτές, έδειχναν ότι η Ρώμη βρισκόταν σε πόλεμο, δεν έκλεισαν από τα χρόνια του Νουμά του Πομπήλιου (7^{ος} αιώνας π.Χ.) ως τα χρόνια του Αυγούστου (τέλη 1^{ου} αιώνα π.Χ) παρά μόνο σε δυο περιπτώσεις: Μία μετά το τέλος του πρώτου Καρχηδονιακού πολέμου, κατά τη διάρκεια της υπατείας του Τίτου Μάνλιου, και μία δεύτερη μετά τη μάχη στο Άκτιο το 31 π.Χ. Το γεγονός ότι ούτε οι λαμπρές για τις επιδόσεις τους στον πολιτικό και πολιτισμικό στίβο περίοδοι της κλασικής Αθήνας και της Ρώμης δεν ξέφυγαν από τη ζοφερή πραγματικότητα του πολέμου δικαιολογεί τη σχεδόν νομοτελειακή παραδοχή εκ μέρους μεγάλων διανοητών της αρχαιότητας ότι ο πόλεμος αποτελούσε βασικό μοχλό παραγωγής της ανθρώπινης ιστορίας και προκαλούσε με τρόπο βίαιο και επώδυνο αλλαγές γοργές, που έσπρωχναν τις ανθρώπινες ομάδες προς το πεπρωμένο τους. Για τον Ηράκλειτο, ο πόλεμος, με την ευρύτερη διάσταση της συγκρουσιακής αρχής που διέπει τα ανθρώπινα και τα θεία είναι «πάντων πατήρ»², ενώ

¹ Λίβιος, I 19, 2-3

² Fr. B 53

για τον Αθηναίο Θουκυδίδη ο πόλεμος είναι το ένα και μοναδικό θέμα της περίφημης Ιστορίας του, όπως ο ίδιος δηλώνει στην πρώτη μόλις γραμμή του έργου του³.

Στο προοίμιο της Ιστορίας ο Θουκυδίδης αιτιολογεί την επιλογή του να εξιστορήσει τον πελοποννησιακό πόλεμο, λέγοντας ότι γρήγορα διέβλεψε πως ο πόλεμος αυτός θα ήταν ο πιο «αξιόλογος» από όλους τους προγενέστερους και, επιπλέον, ότι «κίνησις γάρ αὕτη δὴ μεγίστη τοῖς Ἕλλησιν ἐγένετο καὶ μέρει τινὶ τῶν βαρβάρων, ὡς δὲ εἶπεῖν καὶ ἐπὶ πλεῖστον ἀνθρώπων». Για τον ιστορικό από τον Άλιμο ο πόλεμος ήταν «κίνηση», δηλαδή αναταραχή και αναστάτωση, μια βίαιη δύναμη αλλαγής, η οποία, εν προκειμένω, επηρέασε δραματικά τη ζωή των περισσότερων ανθρώπων του τότε γνωστού στους Έλληνες κόσμου. Μάλιστα ο Θουκυδίδης επισημαίνει ότι η πολεμική ατμόσφαιρα δεν εξέλιπε ποτέ εντελώς από τις ελληνικές κοινωνίες του καιρού του· φροντίζει να διασαφηνίσει ότι οι δεκαετίες που προηγήθηκαν της έκρηξης του πελοποννησιακού πολέμου ήταν κάθε άλλο παρά ειρηνικές, αφού «...από τα Μηδικά ως σήμερα και χωρίς διακοπές, πότε κάνοντας σπονδές, πότε πολεμώντας είτε μεταξύ τους είτε με τους συμμάχους τους που αποστατούσαν, προετοίμασαν καλά τη στρατιωτική τους δύναμη και απόκτησαν μεγάλη πείρα με τους κινδύνους του πολέμου»⁴. Η ανελλιπής παρουσία του πολέμου ως δομικού στοιχείου στο ιστορικό γίνεσθαι της Ελλάδας των πόλεων-κρατών είναι επομένως μια πραγματικότητα αντιληπτή από τον ιστορικό και καθίσταται από νωρίς ένας από τους κύριους μοχλούς της προβληματικής του. Ο ίδιος ο Θουκυδίδης υπήρξε στρατιώτης, είχε συμμετάσχει σε πολεμικές επιχειρήσεις και γνώριζε καλά την αλλοτριωτική επίδραση που ασκούσαν τα δεινά του πολέμου στις ψυχές των ανθρώπων αλλά και στις δομές των κοινωνιών. Καθώς ο ίδιος διέθετε οξύ ένστικτο και την ικανότητα να παρατηρεί με τρόπο διεισδυτικό τα φαινόμενα και τις μεταβολές που συνέβαιναν στο πολιτικό και κοινωνικό περιβάλλον και έχοντας αφομοιώσει δημιουργικά τις πνευματικές κατακτήσεις της σοφιστικής κίνησης,

³ Θουκ. 1.1. «Θουκυδίδης Αθηναίος ξυνέγραψε τόν πόλεμον...»

⁴ Θουκ. 1.18 – Τα χωρία στη νέα ελληνική ακολουθούν την απόδοση του Άγγελου Σ. Βλάχου.

ήταν σε θέση να παρακολουθήσει τις φοβερές αλυσιδωτές επιπτώσεις του πολέμου σε άτομα και σύνολα και να τις περιγράψει με τρόπο εναργή και αποκαλυπτικό. Αξίζει να παρατεθεί ένα απόσπασμα από τις περίφημες γενικές παρατηρήσεις που κάνει ο Θουκυδίδης για τον πόλεμο στο 3^ο βιβλίο: «Σε καιρό ειρήνης και όταν ευημερεί ο κόσμος και οι πολιτείες, οι άνθρωποι είναι ήρεμοι, γιατί δεν τους πιέζουν ανάγκες φοβερές. Αλλά όταν έλθει ο πόλεμος, που φέρνει στους ανθρώπους την καθημερινή στέρηση, γίνεται δάσκαλος της βίας και ερεθίζει τα πνεύματα του πλήθους σύμφωνα με τις καταστάσεις που δημιουργεί. Ο εμφύλιος πόλεμος λοιπόν μεταδόθηκε από πολιτεία σε πολιτεία. Κι όσες πολιτείες έμειναν τελευταίες, έχοντας μάθει τι είχε γίνει αλλού, προσπαθούσαν να υπερβάλλουν σε επινοητικότητα, σε ύπουλα μέσα και σε ανήκουστες εκδικήσεις ...Έτσι οι εμφύλιοι σπαραγμοί έγιναν αιτία να απλωθεί σε όλο τον ελληνικό κόσμο κάθε μορφή κακίας και το ήθος, που είναι κύριο γνώρισμα της ευγενικής ψυχής, κατάντησε να είναι καταγέλαστο και εξαφανίστηκε»⁵.

Η θέση ότι ο πόλεμος εξαγριώνει, διδάσκει τη βία και παράγει πολιτικό χάος, ανατρέποντας τις παραδεδεγμένες αξίες και αρχές που στηρίζουν το οικοδόμημα μιας οργανωμένης κοινωνίας, επανέρχεται σε πολλά σημεία της εξιστόρησης του Θουκυδίδη και φαίνεται να υπηρετεί έναν ευρύτερο σκοπό που μπορεί να συνδεθεί με τη γνωστή δήλωση του ιστορικού για τον χαρακτήρα και τον προορισμό του έργου του: «Αλλά θα είμαι ικανοποιημένος αν το έργο μου κριθεί ωφέλιμο από όσους θελήσουν να έχουν ακριβή γνώση των γεγονότων που συνέβησαν και εκείνων που θα συμβούν στο μέλλον, τα οποία, από την πλευρά της ανθρώπινης φύσης, θα είναι όμοια ή παραπλήσια. Έγραψα την Ιστορία μου, για να μείνει αιώνιο κτήμα των ανθρώπων και όχι σαν έργο επίκαιρου διαγωνισμού για ένα πρόσκαιρο ακροατήριο»⁶. Εφόσον, κατά τον ιστορικό, σκοπός του έργου του δεν ήταν να χρησιμεύσει απλά ως μέσο συγκίνησης ή διατήρησης της ιστορικής μνήμης αλλά, πολύ περισσότερο να υπηρετήσει ως εγχειρίδιο πολιτικής συμπεριφοράς για τις μελλούμενες γενιές, γίνεται αντιληπτό πως ο

⁵ Θουκ. 3, 82

⁶ Θουκ. 1, 22, 4

Θουκυδίδης έβλεπε μια επαναληπτικότητα στα γεγονότα, υπό την έννοια ότι παρόμοιες ιστορικές συνθήκες και περιστάσεις γεννούν ανάλογες ατομικές και συλλογικές συμπεριφορές. Για τη μελέτη και επιβεβαίωση αυτής της κεντρικής ιδέας της επαναληπτικότητας, που σήμερα χρησιμοποιείται από τις σύγχρονες πολιτικές επιστήμες ως υπόβαθρο στην προσπάθειά τους να αναλύσουν και να συστηματοποιήσουν τις ποικίλες και κάθε άλλο παρά ομοιόμορφες περιστάσεις του ιστορικού τοπίου, ο ορθολογιστής Θουκυδίδης χρειαζόταν, τρόπον τινά, ένα πεδίο «επαλήθευσης»⁷ το φαινόμενο του πολέμου, ως δομικό στοιχείο του κόσμου στον οποίο εκείνος έζησε, μπορούσε να λειτουργήσει ως μέσο για την παρουσίαση των κινητήριων δυνάμεων που γεννούν σταθερές καταστάσεις και τις αναπαράγουν. Για τον ιστορικό τα χαρακτηριστικά της ανθρώπινης φύσης είναι σταθερά και αναλλοίωτα στο πέρασμα του χρόνου και, συνεπώς, οι άνθρωποι οδηγούνται από τα ίδια πάθη, τις ίδιες αδυναμίες και τις ίδιες επιθυμίες σε παρόμοιες και, ως εκ τούτου, σε κάποιο βαθμό προβλέψιμες συμπεριφορές. Αυτή η ιδέα των ενοποιημένων αντιδράσεων σε αντίστοιχο περιβάλλον εκ μέρους συγκεκριμένης ομάδας ανθρώπων επιτρέπει στο Θουκυδίδη να παρατηρεί με μεθοδικό τρόπο σε πραγματικές συνθήκες και να οδηγείται σε γενικευμένα συμπεράσματα εν είδει θετικού επιστήμονα, γεγονός που δικαιολογεί τη δήλωσή του ότι, κατά την ανθρώπινη φύση, όμοια και παραπλήσια γεγονότα θα συμβούν και στο μέλλον, και, ως εκ τούτου, το έργο του μπορεί να είναι ένα πολύτιμο εργαλείο ανάλυσης και πρόβλεψης για τις επόμενες γενιές. Την κεντρική αυτή φιλοσοφία υπηρετούν βεβαίως και οι δημηγορίες, οι οποίες περιλαμβάνουν τα «δέοντα»⁷, δηλαδή τους βασικούς άξονες των θέσεων και, επομένως, και της αναμενόμενης επιχειρηματολογίας των εκάστοτε εμπλεκομένων προσώπων ανάλογα με την περίσταση.

Ο πόλεμος στις ποικίλες μορφές του παραμένει για τον Θουκυδίδη το βασικό πεδίο δοκιμής και επιβεβαίωσης αυτού του τρόπου προσέγγισης των ιστορικών γεγονότων, ο οποίος διακρίνεται

⁷ Θουκ, 1, 22, 1

από στοιχεία διδακτισμού αλλά και προγνωσιμότητας. Γιατί όμως ο πόλεμος και όχι κάποια άλλη ανθρώπινη δραστηριότητα; Φαίνεται ότι, εκτός του ότι ο πόλεμος ήταν πανταχού παρών και, κατά συνέπεια, πολύ οικείος στον ιστορικό, προσφερόταν επιπλέον, επειδή οδηγεί τους ανθρώπους στα άκρα, δοκιμάζοντας όσο τίποτε άλλο τις αντοχές και τις αντιστάσεις τους και υποχρεώνοντάς τους να ξεδιπλώσουν σε ελάχιστο χρόνο την αληθινή τους στάση απέναντι στη ζωή και τα ανθρώπινα, τόσο σε ατομικό όσο και σε συλλογικό επίπεδο. Η ανάλυση του Θουκυδίδη επιμένει χαρακτηριστικά στη στάση των ανθρώπων υπό ευρύτερο καθεστώς πολέμου και την καταγράφει σχολαστικά σε διάφορα επίπεδα: Απλοί πολίτες με διάφορα κίνητρα επιθυμούν σφοδρά τον πόλεμο, ένας πολιτικός για τους δικούς του λόγους φοβάται και αγωνίζεται να τον αποτρέψει, ένας άλλος για αντίθετους λόγους τον προπαγανδίζει με θέρμη, μερίδες πολιτών υπό το κράτος του φανατισμού προβαίνουν σε κάθε μορφής βιαιότητες και κάποιοι στρατιώτες αντιδρούν με το δικό τους τρόπο μέσα στις ίδιες της οριακές στιγμές μιας μάχης. Όλες αυτές οι στάσεις δεν παρατίθενται γραμμικά και επιφανειακά για λόγους απλής καταγραφής και μνήμης αλλά φέρουν ένα λειτουργικό φορτίο, καθώς αποτελούν μοντέλα συμπεριφοράς που υπηρετούν τη θουκυδίδεια αντίληψη περί γενικευμένων και επαναλαμβανόμενων ανθρώπινων αντιδράσεων. Πολύ νερό έτρεξε στο αυλάκι της ιστορίας από την εποχή του Θουκυδίδη και δεν είναι δύσκολο στην πορεία του ιστορικού ρου να εντοπίσει κανείς στοιχεία που να επιβεβαιώνουν, τηρουμένων των αναλογιών, τις απόψεις αυτές του Αθηναίου ιστορικού. Σε γράμμα του 1863 ο Αβραάμ Λίνκολν αναφέρεται σε βίαια γεγονότα που συνέβησαν μεσούντος του αμερικανικού εμφυλίου πολέμου στην πολιτεία του Μισούρι.⁸ Η περιγραφή της εξαχρείωσης των ηθών και του κλονισμού των αυτονόητων αρχών και αξιών που πρέπει να διέπουν τις ανθρώπινες κοινωνίες θυμίζει εντυπωσιακά τις ανάλογες αναφορές του Θουκυδίδη για τα πάθη που προκαλεί ο εμφύλιος πόλεμος στο 3^ο βιβλίο. Σε εντελώς διαφορετικό επίπεδο, η εκστρατεία και καταστροφή των

⁸ Δεν υπάρχει ένδειξη ότι ο Λίνκολν ήταν γνώστης του έργου του Θουκυδίδη. Βλ. Finley, σελ. 188

Αθηναίων στη Σικελία δημιουργεί συνειρμούς για ανάλογες εκστρατείες που πραγματοποίησαν σύγχρονες υπερδυνάμεις, όπως η Ηνωμένες Πολιτείες και η πρώην Σοβιετική Ένωση στο Βιετνάμ και το Αφγανιστάν αντίστοιχα. Μάλιστα η ατυχής ιδέα του αγωνιούντως Νικία να επιχειρήσει τη ματαίωση της σικελικής επιχείρησης⁹ με την απαίτηση για μεγαλύτερες δαπάνες και ισχυρότερες δυνάμεις από τις αρχικά διατεθείσες παραπέμπει στη στάση του διοικητή των αμερικανικών δυνάμεων στο Βιετνάμ στρατηγού Γουίλιαμ Γουεστμόρλαντ, ο οποίος με ανάλογα αιτήματα προς την κυβέρνησή του στα τέλη της δεκαετίας του 1960 δεν πέτυχε παρά την κλιμάκωση των απωλειών και τη διόγκωση του μεγέθους της ήττας στο τέλος του πολέμου.

Επιπροσθέτως, με την ιδέα της επαναληπτικότητας και της αναπαραγωγής παρόμοιων συγκρουσιακών καταστάσεων υπό ανάλογες συνθήκες ο Θουκυδίδης τοποθετεί το φαινόμενο του πολέμου και τη στάση των ανθρώπων απέναντι σε αυτό μέσα στο πλαίσιο της εξέλιξης των πολιτικοοικονομικών συστημάτων, καθώς και της διαλεκτικής που αυτά αναπτύσσουν με την εκάστοτε διαμορφούμενη κυρίαρχη ιδεολογία σε σχέση με τον πόλεμο. Έτσι, η κατεξοχήν γεωργική και στατική, ως προς την κινητικότητα των θεσμών, Σπάρτη καλλιεργούσε με επιμέλεια μια στρατιωτική ιδεολογία, απαραίτητη για τη συντήρηση ενός αξιόμαχου πεζικού, το οποίο θα προστάτευε την πόλη από τη δυνητική απειλή των ειλωτών αλλά και των καταπιεσμένων υποτελών της ευρύτερης περιοχής της νότιας Πελοποννήσου. Στον αντίποδα, η υπερδραστήρια και ανήσυχη Αθήνα, με το δυναμικά αναπτυσσόμενο εμπόριο και τους διαρκώς εξελισσόμενους δημοκρατικούς θεσμούς, προέκρινε μια διαφορετική θέση απέναντι στον πόλεμο. Η ανάγκη διατήρησης της ηγεμονίας απαιτούσε υψηλό φρόνημα και καλλιέργεια θετικής στάσης ως προς την ανάληψη πολεμικών κινδύνων. Η στάση όμως αυτή διέφερε από εκείνη των Σπαρτιατών, αφού η σύνθετη καθημερινότητα της Αθήνας επεδίωκε επιδόσεις σε τομείς της ζωής που η Σπάρτη δεν είχε καν υποψιαστεί. Η διαφορά αυτή είναι ειδοποιός για

⁹ Θουκ. 6, 19-25

τον Θουκυδίδη, ο οποίος θέλει τον Περικλή να δηλώνει με υπερηφάνεια στον Επιτάφιο ότι «... στην ανατροφή, ενώ οι εχθροί μας από τα μικρά τους χρόνια υποβάλλονται στην πιο σκληρή εκγύμναση, εμείς έχουμε ευχάριστη ζωή, χωρίς γι' αυτό να υστερούμε στο να αντιμετωπίζουμε τους ίδιους κινδύνους»¹⁰. Χωρίς αμφιβολία ο Αλιμούσιος ιστορικός πίστευε ότι ο πόλεμος είναι μια αποφευκτέα κατάσταση, που προξενεί μόνο πόνο και κάθε λογής συμφορά, όμως η ευψυχία στον πόλεμο είναι θετική ποιότητα, γιατί αποτελεί θεμελιώδη προϋπόθεση για την εξασφάλιση ανώτερων αγαθών, όπως η ελευθερία και η ευημερία.

Τέκνο μιας μοναδικής πνευματικής παράδοσης, ο Θουκυδίδης συνέθεσε ένα ιστορικό έργο στο οποίο ο πόλεμος ως συνολικό φαινόμενο αλλά και οι ποικίλες εκφάνσεις του αποκτούν τις αρχετυπικές διαστάσεις που οι δραματικοί ποιητές προσέδιδαν στις καταστάσεις που ιστορούσαν στις τραγωδίες τους. Ιδωμένη από αυτή τη σκοπιά η Ιστορία του Θουκυδίδη παραμένει μια ανεκτίμητης αξίας μελέτη πάνω στο πρόβλημα του πολέμου, καθώς διεισδύει άφοβα και απροκατάληπτα στις σκοτεινές και λαβυρινθώδεις πτυχές των ανθρώπινων συγκρούσεων και τις αιτίες που τις προκαλούν.

BIBΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

J.Finley: *Θουκυδίδης*, Εκδόσεις Παπαδήμα, Αθήνα 1985

Y.Garlan: *War in ancient world*, London, Chatto and Windus, 1975

A.W.Gomme, A.Andrewes, K.J.Dover: *A Historical Commentary on Thucydides*, Oxford University Press, 1945-1981.

V.D.Hanson: *The western way of war*, New York, 1989

S.Hornblower: *Thucydides*, Duckworth, London, 1987

A. Παναγόπουλος: *Θουκυδίδης: Εξόριστοι, Φυγάδες και Πρόσφυγες στον Πελοποννησιακό Πόλεμο*, Αθήνα 2000

W.K.Pritchett: *The Greek State at War*, Berkeley, 1971

¹⁰ Θουκ. 2,39

Δημοσιεύτηκε στο Ε-ΙΣΤΟΡΙΚΑ της ΕΛΕΥΘΕΡΟΤΥΠΙΑΣ το 2005

Γ.Στάινχάουερ: *Ο πόλεμος στην αρχαία Ελλάδα*, Εκδόσεις Παπαδήμα,
Αθήνα 2000